NCERT Archive

SOLUTIONS BOOK

CLASS 8

Sanskrit · Deepakam

CHAPTER 13

वर्णोच्चारण-शिक्षा १

Complete Exercise Solutions · सम्पूर्ण अभ्यास-समाधान

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

Contents

Class 8 Sanskrit · Deepakam · Chapter 13 — वर्णोच्चारण-शिक्षा १

EX

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

5 questions · Q1 Q2 Q3 Q4 Q5

3

Every question is followed by its answer. Question numbers above are clickable and the PDF bookmarks panel lets you jump to any question.

The word-meaning table of the lesson (p. 154) already gives Hindi and English meanings; its column “मातृभाषया अर्थं लिखत” is for each student’s own mother tongue.

हिन्दी: प्रत्येक प्रश्न के बाद उसका उत्तर दिया गया है। ऊपर प्रश्न-संख्याओं पर क्लिक करके सीधे वहाँ जाया जा सकता है। पाठ की शब्दार्थ-तालिका (पृ. 154) में हिन्दी और अंग्रेज़ी अर्थ पहले से दिए हैं; “मातृभाषया अर्थं लिखत” स्तम्भ प्रत्येक विद्यार्थी की अपनी मातृभाषा के लिए है।

NCERT Archive

CLASS 8 SANSKRIT · DEEPAKAM · CHAPTER 13

EX

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

Solutions · 5 questions · समाधान · ५ प्रश्न

QUESTION 1 प्रश्न 1

१. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन द्विपदेन वा उत्तरत —

(क) उरसि किं तन्त्रं भवति ?

(ख) नाभिप्रदेशे स्थिताः मांसपेश्यः किं नोदयन्ति ?

(ग) आस्यस्य आभ्यन्तरे वर्णानाम् उत्पत्त्यर्थं द्वितीयं तत्त्वं किम् अस्ति ?

(घ) आस्ये कति स्थानानि सन्ति ?

(ङ) स्थानस्य कार्यनिदर्शनार्थं किं समुचितम् उदाहरणम् अस्ति ?

(च) करणानि मुरल्याः कस्य भागम् इव व्यवहरन्ति ?

ANSWER उत्तर

(क) वायु-बल–तन्त्रम्

Air-pressure System · वायु-दाब प्रणाली

p. 146 — “उरः (Chest) ... वायु-बल–तन्त्रम्”

(ख) उरः

The chest · छाती

p. 146 — “...मांसपेश्यः उरः नोदयन्ति ।”

(ग) करणम्

Karaṇa (the “tool” of articulation) · करण (उच्चारण का उपकरण)

p. 147 — “(ख) द्वितीयम् – करणम्”

(घ) षट्

Six · छह

p. 148 — “आस्ये – षट् स्थानानि वयं दृष्टवन्तः”

(ङ) मुरली

The flute (muralī) · बाँसुरी

p. 149 — “‘मुरली’ समुचितम् उदाहरणम् अस्ति ।”

NCERT Archive

(च) अङ्गुलयः

The fingers of the flute-player · बाँसुरी बजाने वाले की अँगुलियाँ

p. 150 — "'अङ्गुलयः' – आस्यस्य करणानि इव व्यवहरन्ति ।"

(क) वायु-बल-तन्त्रम् · (ख) उरः · (ग) करणम् · (घ) षट् · (ङ) मुरली · (च) अङ्गुलयः

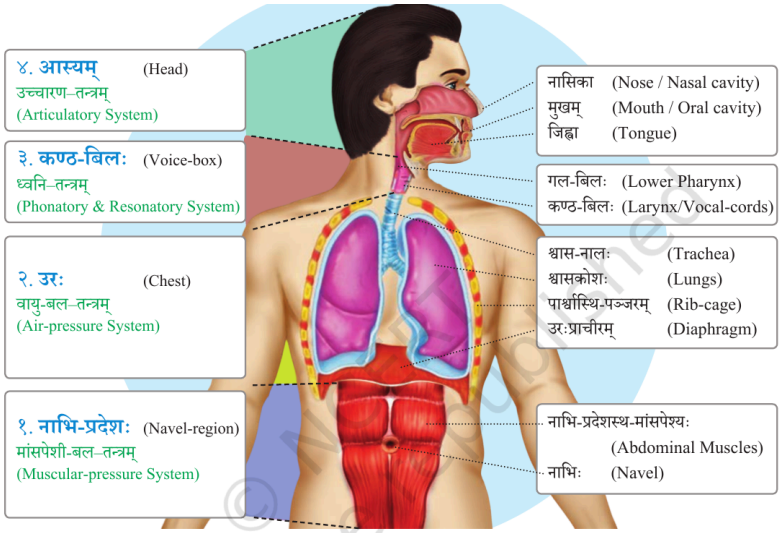

Figure — NCERT p. 147: Voice Production Mechanism in Humans (for 1 क, ख) · मनुष्येषु वाग्-उत्पत्ति-प्रक्रिया

QUESTION 2 प्रश्न 2

२. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत —

(क) करणं किं भवति ?

(ख) उरः श्वासकोशस्थितं वायुं कुत्र निःसारयति ?

(ग) मुरल्याः अङ्गुलिच्छिद्राणि कीदृशं व्यवहरन्ति ?

(घ) केषां वर्णानाम् उच्चारणे जिह्वा प्रायः निष्क्रिया भवति ?

(ङ) तालव्यानां, मूर्धन्यानां, दन्त्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं सामान्यं करणं किम् अस्ति ?

(च) कण्ठ्यानां, ओष्ठ्यानां, नासिक्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं स्थानस्य करणस्य च मध्ये किं भवति ?

© NCERT Archive
NCERT Archive

ANSWER उत्तर

(क) वर्णस्य उच्चारण-समये आस्यस्य यः भागः स्थानं स्पृशति, स्थानस्य समीपं वा याति, सः भागः 'करणम्' इति कथ्यते ।

p. 150 (The part of the mouth that touches the place (sthāna), or comes near it, while a letter is pronounced is called karaṇa.)

हिन्दी: वर्ण के उच्चारण के समय मुख का जो भाग स्थान को छूता है या उसके समीप जाता है, वह 'करण' कहलाता है।

(ख) उरः श्वासकोश-स्थितं वायुम् ऊर्ध्वं (कण्ठ-बिलं प्रति) निःसारयति ।

p. 146 (The chest pushes the air held in the lungs upward, towards the voice-box.)

हिन्दी: छाती फेफड़ों में स्थित वायु को ऊपर (कण्ठ-बिल की ओर) बाहर निकालती है।

(ग) मुरल्याः अङ्गुलिच्छिद्राणि आस्यस्य 'स्थानानि' इव व्यवहरन्ति ।

p. 149 (The finger-holes of the flute behave like the "places" (sthāna) of the mouth.)

हिन्दी: बाँसुरी के अँगुली-छिद्र मुख के 'स्थानों' की तरह कार्य करते हैं।

(घ) कण्ठ्यानाम्, ओष्ठ्यानां नासिक्यानां च वर्णानाम् उच्चारणे जिह्वा प्रायः निष्क्रिया भवति ।

p. 151 (In guttural, labial and nasal letters the tongue is mostly inactive.)

हिन्दी: कण्ठ्य, ओष्ठ्य और नासिक्य वर्णों के उच्चारण में जीभ प्रायः निष्क्रिय रहती है।

(ङ) तालव्यानां, मूर्धन्यानां, दन्त्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं सामान्यं करणं 'जिह्वा' अस्ति ।

p. 150 (The common karaṇa for palatal, retroflex and dental letters is the tongue (jihvā).)

हिन्दी: तालव्य, मूर्धन्य और दन्त्य वर्णों के उच्चारण का सामान्य करण 'जिह्वा' (जीभ) है।

(च) कण्ठ्यानाम्, ओष्ठ्यानां, नासिक्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं स्थानस्य करणस्य च मध्ये भेदः न भवति; 'स्व-स्थानम्' एव करणं भवति ।

p. 151 (For guttural, labial and nasal letters there is no separate tool between place and karaṇa: the place itself (a part of it) acts as the karaṇa.)

हिन्दी: इन वर्णों में स्थान और करण के बीच कोई भेद नहीं होता; 'स्व-स्थान' ही करण होता है।

(क) करणम् · (ख) ऊर्ध्वम् · (ग) स्थानानि इव · (घ) कण्ठ्य-ओष्ठ्य-नासिक्यानाम् · (ङ) जिह्वा · (च) स्व-स्थानम् एव करणम्

Figure — NCERT p. 149: अङ्गुलिच्छिद्राणि → स्थानानि इव (for 2 ग) · the finger-holes act like the "places" of the mouth

NCERT Archive

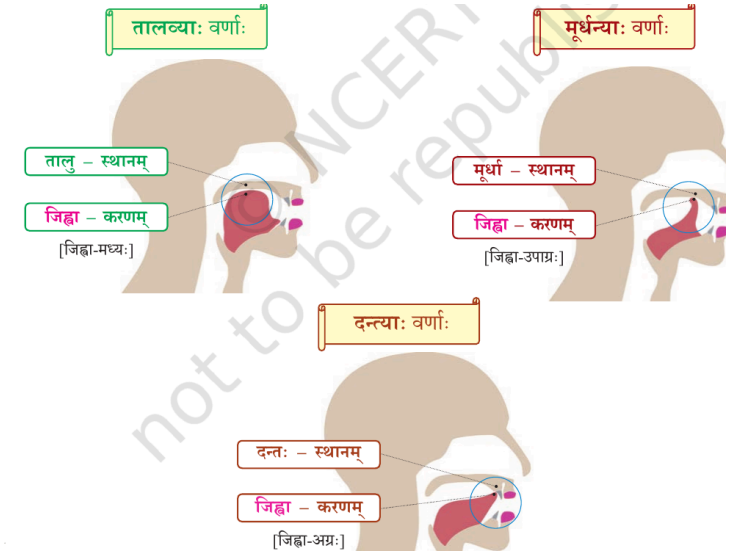

Figure — NCERT p. 150: तालव्याः · मूर्धन्याः · दन्त्याः वर्णाः — स्थानम् and जिह्वा-करणम् (for 2 क, ङ)

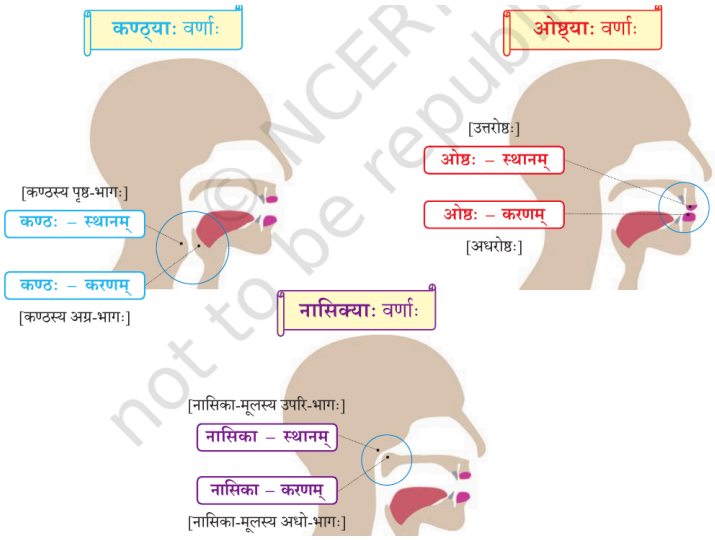

Figure — NCERT p. 151: कण्ठ्याः · ओष्ठ्याः · नासिक्याः वर्णाः — स्व-स्थानम् एव करणम् (for 2 घ, च)

© NCERT not to be republished
NCERT Archive

QUESTION 3 प्रश्न 3

३. अधोलिखितेषु वाक्येषु आम् / न इति लिखित्वा उचितभावं सूचयत —

(क) श्वासकोशस्थितः वायुः ऊर्ध्वं चरन् पूर्वम् आस्यं प्राप्नोति ।

(ख) सर्वप्रथमं नाभि-प्रदेशे स्थिताः मांसपेश्याः कण्ठं नोदयन्ति ।

(ग) आस्यस्य आभ्यन्तरे वर्णानाम् उत्पत्त्यर्थम् आभ्यन्तर-प्रयत्नः आवश्यकम् अस्ति ।

(घ) तालव्य-वर्णानाम् उच्चारणार्थं दन्तः स्थानं स्पृशति ।

(ङ) मूर्धन्यानां वर्णानाम् उच्चारणार्थं जिह्वा स्थानं स्पृशति ।

(च) तत्तत्स्थानस्य एव कश्चित् पूर्वभागः, तत्तत्स्थानस्य परभागं स्पृशति ।

ANSWER उत्तर

(क) **न** श्वासकोशस्थितः वायुः ऊर्ध्वं चरन् पूर्वं कण्ठ-बिलं प्राप्नोति, ततः आस्यं प्रविशति ।
p. 146 (Wrong: the air first reaches the voice-box, and only then enters the mouth.)
हिन्दी: वायु पहले कण्ठ-बिल तक पहुँचती है, उसके बाद आस्य (मुख) में प्रवेश करती है।

(ख) **न** सर्वप्रथमं नाभि-प्रदेशे स्थिताः मांसपेश्यः उरः नोदयन्ति ।
p. 146 (Wrong: the navel-region muscles press the chest (उरः), not the voice-box.)
हिन्दी: नाभि-प्रदेश की मांसपेशियाँ सबसे पहले उरः (छाती) को दबाती हैं, कण्ठ को नहीं।

(ग) **आम्** वाक्यं सत्यम् — आभ्यन्तर-प्रयत्नः तृतीयं तत्त्वम् अस्ति ।
p. 147 (True: place, tool and internal effort are the three essentials; the third is studied in the next class.)
हिन्दी: सही — स्थान, करण और आभ्यन्तर-प्रयत्न तीन आवश्यक तत्त्व हैं; तीसरे का अध्ययन अगली कक्षा में होगा।

(घ) **न** तालव्य-वर्णानाम् उच्चारणार्थं जिह्वा (मध्य-भागः) तालु-स्थानं स्पृशति ।
p. 150 (Wrong: for palatal letters the tongue touches the palate; the teeth are the place only for dental letters.)
हिन्दी: तालव्य वर्णों में जीभ (का मध्य भाग) तालु-स्थान को छूती है; दन्त तो दन्त्य वर्णों का स्थान है।

(ङ) **आम्** वाक्यं सत्यम् — जिह्वा (उपाग्र-भागः) मूर्धा-स्थानं स्पृशति ।
p. 150 (True: for retroflex letters the tongue is the karaṇa and it touches the मूर्धा place.)
हिन्दी: सही — मूर्धन्य वर्णों में करण बनी जीभ (का उपाग्र भाग) मूर्धा-स्थान को छूती है।

(च) **न** तत्तत्-स्थानस्य एव कश्चित् परभागः तत्तत्-स्थानस्य पूर्वभागं स्पृशति, समीपं वा याति ।
p. 151 (Wrong as written: पूर्व and पर are interchanged — the पर-भाग of the place touches its पूर्व-भाग.)
हिन्दी: वाक्य में पूर्व और पर बदल गए हैं — स्थान का पर-भाग उसी स्थान के पूर्व-भाग को छूता या उसके समीप जाता है।

NCERT Archive

(क) न · (ख) न · (ग) आम् · (घ) न · (ङ) आम् · (च) न

QUESTION 4 प्रश्न 4

४. मुखे उपलभ्यमानानि स्थानानि बहिष्टात् अन्तः यथाक्रमं (अर्थात् विपरीत-क्रमेण) लिखन्तु —

(क) मूर्धा

(ख) दन्तः

(ग) तालु

(घ) कण्ठः

(ङ) ओष्ठः

ANSWER उत्तर

(क) ओष्ठः
Lips — outermost (1st) · होंठ — बाहर से पहला
p. 148 — diagram no. ५

(ख) दन्तः
Teeth (2nd) · दाँत — दूसरा
p. 148 — diagram no. ४

(ग) मूर्धा
Alveolar ridge (3rd) · मूर्धा — तीसरा
p. 148 — diagram no. ३

(घ) तालु
Hard palate (4th) · तालु — चौथा
p. 148 — diagram no. २

(ङ) कण्ठः
Throat — innermost (5th) · कण्ठ — सबसे भीतर (पाँचवाँ)
p. 148 — diagram no. १

बहिष्टात् अन्तः क्रमः: ओष्ठः → दन्तः → मूर्धा → तालु → कण्ठः

हिन्दी: बाहर से भीतर का क्रम — ओष्ठ → दन्त → मूर्धा → तालु → कण्ठ (पाठ के चित्र में १. कण्ठः से ५. ओष्ठः तक का क्रम उलटने पर)।

NCERT Archive

दिए गए शब्दों का क्रमांक (बाहर से भीतर): मूर्धा → ३ · दन्तः → २ · तालु → ४ · कण्ठः → ५ · ओष्ठः → १

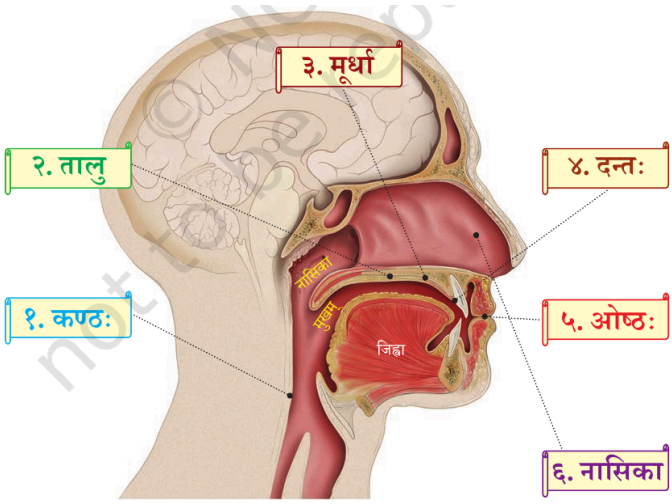

Figure — NCERT p. 148: आस्ये वर्णानां षट् उच्चारण-स्थानानि — numbered १ (कण्ठः) to ६ (नासिका), from inside to outside

QUESTION 5 प्रश्न 5

५. यथायोग्यं मेलनं कुरुत —

सामान्य-स्थानम्	विशेष-स्थानम्	सामान्य-करणम्	विशेष-करणम्
ओष्ठः	मूर्धा	स्वस्थानं करणम्	अधरोष्ठः
दन्तः	नासिकामूलस्य उपरिभागः	जिह्वा करणम्	जिह्वाग्रः
नासिका	तालु	स्वस्थानं करणम्	जिह्वामध्यः
कण्ठः	उत्तरोष्ठः	जिह्वा करणम्	कण्ठस्य अग्रभागः
मूर्धा	दन्तः	स्वस्थानं करणम्	नासिकामूलस्य अधोभागः
तालु	कण्ठस्य पृष्ठभागः	जिह्वा करणम्	जिह्वोपाग्रः

ANSWER उत्तर

Rule used: for palatal, retroflex and dental letters the **tongue (जिह्वा)** is the karaṇa — मध्य-भाग (middle) for तालु, उपाग्र (near the tip) for मूर्धा, अग्र (tip) for दन्त. For guttural, labial and nasal letters the **स्व-स्थानम्** itself is the karaṇa (pp. 150–151, 157).

हिन्दी: तालव्य, मूर्धन्य, दन्त्य वर्णों में जीभ करण है — तालु के लिए मध्य-भाग, मूर्धा के लिए उपाग्र-भाग, दन्त के लिए अग्र-भाग। कण्ठ्य, ओष्ठ्य, नासिक्य वर्णों में स्व-स्थान ही करण होता है।

NCERT Archive

सामान्य-स्थानम्		विशेष-स्थानम्		सामान्य-करणम्		विशेष-करणम्
ओष्ठः	→	उत्तरोष्ठः	→	स्वस्थानं करणम्	→	**अधरोष्ठः**
दन्तः	→	दन्तः	→	जिह्वा करणम्	→	**जिह्वाग्रः**
नासिका	→	नासिकामूलस्य उपरिभागः	→	स्वस्थानं करणम्	→	**नासिकामूलस्य अधोभागः**
कण्ठः	→	कण्ठस्य पृष्ठभागः	→	स्वस्थानं करणम्	→	**कण्ठस्य अग्रभागः**
मूर्धा	→	मूर्धा	→	जिह्वा करणम्	→	**जिह्वोपाग्रः**
तालु	→	तालु	→	जिह्वा करणम्	→	**जिह्वामध्यः**

Each row is one complete chain: place (सामान्य) → exact part of the place (विशेष) → kind of tool (सामान्य) → exact tool (विशेष).

हिन्दी: प्रत्येक पंक्ति एक पूरी शृंखला है — सामान्य स्थान → विशेष स्थान → सामान्य करण → विशेष करण।

NCERT Archive